

Problém, v ktorom sa koncentrujú viaceré základné otázky chápania podstaty človeka a ktorý je azda najťažším problémom vôbec, je klasický problém vzťahu bytia a vedomia, materiálneho a ideálneho, mozgu a myslenia. Keďže sa aj dnes — v rôznych modifikáciách — stretávame s prastarým argumentom, že psychické, subjektívne stavy človeka nemôžu bezprostredne vnímať iné osoby a že teda vedomie nemôže byť predmetom vedeckého skúmania, je aktuálnosť tohto problému pre vedy, ktoré sa tak či onak dotýkajú štúdia človeka, viac ako evidentná. Každá z komplexu vied zaoberajúcich sa fenoménom vedomia (filozofia, psychológia, psychiatria, fyziológia, kybernetika a iné) má špecifický prístup k jeho skúmaniu a pri jeho vymedzení akcentuje rôzne aspekty problému vedomia. Súčasne však treba konštatovať, že komplexná odpoveď na otázku, čo je vedomie, naráža aj dnes na veľké teoretické ťažkosti, o prekonanie ktorých sa pokúšajú viacerí marxistickí teoretici.

Napríklad podľa popredného sovietskeho filozofa D. I. Dubrovského, ktorý od r. 1965 zdôvodňuje oprávnenosť a metodologickú efektívnosť interpretácie filozofického pojmu vedomia prostredníctvom pojmu informácie (na túto koncepciu u nás nadväzuje napr. Jiří Zeman), hlavné teoretické ťažkosti súvisia s dvoma otázkami:

1. akým spôsobom môže fenomén vedomia, ktorý nemá priestorovú charakteristiku, teoreticky neprotirečivo súvisieť s mozgovými procesmi;
2. akým spôsobom, ako dochádza k tomu, že fenomén vedomia, ktorý nemá energetické a vôbec fyzikálne vlastnosti, je predsa len schopný riadiť systémy nášho organizmu, t. j. „uvádzať do prevádzky“, regulovať a zastavovať určité aktivity telesných orgánov. (1, s. 41)

Rôzne pohľady na riešenie týchto ťažkostí, ako aj odlišné prístupy k vymedzeniu samého pojmu vedomia sa výrazne prejavili aj na XVI. Svetovom filozofickom kongrese (Düsseldorf 1978), kde sa na práci sympozia *Vedomie, mozog a vonkajší svet* zúčastnili vedci rôznych špecializácií — filozofi, psychológovia aj fyziológovia (medzi nimi napr. aj takí známi vedci ako J. Eccles a J. J. K. Smart). Nesporné bolo jedno konštatovanie: problém vedomia je *komplexný* problém, ktorého riešenie je možné iba na báze rozsiahlej *interdisciplinárnej syntézy*, na ktorej sa budú podieľať tak prírodné, ako aj spoločenské vedy. Avšak vedecká integrácia poznatkov o vedomí je nerealizovateľná na pôde súčasnej buržoáznej filozofie, ktorej riešenia nastolených problémov sa pohybujú buď v rovine dualistického interakcionizmu, alebo radikálneho fyzikalizmu. Taká syntéza je možná iba na základe dôsledne dialektickomaterialistickej filozofickej pozície. Treba zdôrazniť, že v konkrétnom vedeckom výskume plní filozofický pojem vedomia nielen svetonázorovú, ale najmä metodologickú funkciu.

Vedomie je jedným z ústredných problémov marxistickej filozofie. Ako výstižne poznamenal P. V. Kopnin, „filozofia sa nezačína skúmaním sveta ako celku, ale stavaním do protikladu materiálneho a ideálneho“ (2, s. 33) Z hľadiska dialektického materializmu vedomie ako spoločensko-historická kategória je spoločenským produktom a zároveň nevyhnutným atribútom sociálneho bytia. Marxizmus pokladá za kľúčové dve vzájomne podmienené charakteristiky vedomia. Po prvé, vedomie chápe ako vlastnosť, funkciu vysokoorganizovaného materiálneho systému — ľudského mozgu. Po druhé, vedomie je odrazom skutočnosti, pravidlým alebo skresleným, ale vždy je to sociálne sprostredkovaná úroveň subjektívneho odrazu objektívnej skutočnosti.

Ako zdôrazňovali Marx a Engels, „vedomie nemôže byť nikdy ničím iným než vedomým bytím“ (3, s. 29) Obsah vedomia je teda vždy výsledkom odrazu skutočnosti, no súčasne — čo je veľmi dôležité — aj vzťahu k tejto skutočnosti, určitého hodnotového postoja. V tomto zmysle sa hovorí o zvláštnej subjektívnosti, tzv. zaujatosti ľudského vedomia, ktorá sa prejavuje napríklad v selektívnosti pozornosti, v emocionálnej zafarbenosti predstáv, v závislosti poznávacích procesov od ľudských potrieb, túžob a ideálov.

Závažným teoretickým problémom je skúmanie interiéornej povahy vedomia. Ako ukazuje vo svojich prácach D. I. Dubrovskij, vedomie odráža nielen vonkajšie objekty, materiálnu skutočnosť, ale aj javy subjektívnej reality. Táto zvláštnosť vedomia sa nazýva jeho reflexívnosťou alebo schopnosťou „odrazu odrazu“ a prejavuje sa v *bimodálnosti* vedomia, t.j. v súčasnom odraze toho, čo patrí k „ja“, aj toho, čo patrí k „nie-ja“. Ďalšou závažnou črtou vedomia je podľa tohto autora *bidominantnosť*, ktorá „vyjadruje hodnotovú samoreguláciu vedomia ako informačného procesu, vnútorný mechanizmus hodnotenia a voľby“ (4, s. 51) V bidominantnosti sa najvýraznejšie prejavuje sociálnosť vedomia, charakterizuje sa ňou jedna z foriem jeho aktivity.

V marxistickej literatúre sa ako podstatná charakteristická črta vedomia, ako najvyšší prejav jeho aktivity osobitne vyzdvihuje *tvorivá schopnosť* vedomia, tvorivosť, zameraná na praktické pretváranie prírodnej a sociálnej skutočnosti. „Ľudské vedomia“, napísal V. I. Lenin, „nielen odráža objektívny svet, ale ho aj tvorí... svet človeka neuspokojuje a človek ho chce svojím konaním zmeniť.“ (5, s. 222—223) Kľúčom k pochopeniu podstaty vedomia, ako to dokazujú práce viacerých marxistických filozofov a psychológov, je analýza ľudskej činnosti, odhalenie úzkej súvislosti, spätosti vedomia a reálnej činnosti, v ktorej sa podľa slov S. L. Rubinštejna „vedomie formuje a prejavuje“ (13, s. 42) Myšlienku, že „práve činnosť človeka je substanciou jeho vedomia“ (14, s. 120) najdôkladnejšie rozpracoval A. N. Leontiev vo viacerých svojich štúdiách, najmä však vo významnej monografii *Činnosť, vedomie, osobnosť* (1975).

Pokiaľ ide o celkové vymedzenie vedomia, pokladáme za najvýstiž-

nejšiu definíciu A. G. Spirkina, uvedenú v jeho knihe *Vedomie a seba-vedenie* (1972): „Vedomie je najvyššia funkcia mozgu, vlastná iba človeku a spätá s rečou, spočívajúca v zovšeobecnenom, hodnotiacom a cieľavedomom odraze a konštruktívno-tvorivom pretváraní skutočností, v predchádzajúcom myšlienkovom konštruovaní činov a predvídaní ich výsledkov, v rozumovej regulácii a autokontrole ľudského správania.“ (6, s. 83)

V súvislosti s filozofickým vymedzením vedomia v dialektickom materializme sa však treba rozhodne distancovať od mechanistických názorov, ktoré chápu vedomie, myslenie ako zvláštnu formu pohybu hmoty a dospievajú k záveru o materiálnosti myslenia. Toto stanovisko bolo u nás najucelenejšie vyjadrené vo filozofickej práci E. Menerta *Fyziologický základ logického myšlení* (ČSAV 1960), ktorej uverejnenie sa už vtedy stretlo s kritickým ohlasom. Preto trochu prekvapuje, keď sa v novšej monografii Jiřího Zemana *Teorie odrazu a kybernetika* (Academia, Praha 1978) objavuje problematické tvrdenie, že „dialektický materializmus chápe vedomie ako zvláštnu formu pohybu, ako formu prejavu, resp. funkciu najvyššie organizovanej hmoty — ľudského mozgu, ako výraz najzložitejších mozgových procesov“. (7, s. 142) Názor na vedomie ako na „zvláštnu formu pohybu hmoty“ opakuje autor aj na ďalších miestach knihy, napr. aj v záveroch kapitoly o vedomí. (7, s. 170)

Zrejme teda nebude neaktuálne, ak zdôrazníme jeden zo základných záverov marxisticko-leninskej filozofie o podstate vedomia. Dialektický materializmus chápe vedomie ako ideálne, ako *subjektívnu* realitu na rozdiel od hmoty, ktorá je *objektívnou* realitou.

Napriek metodologickej závažnosti kategórie ideálna jej rozpracovanie v súčasnej marxistickej filozofii zatiaľ vôbec nie je dostačujúce (vlastne o tejto otázke nejestvuje špeciálna monografia) a názory, ktoré sa vyslovujú v jednotlivých štúdiách, sú často diskutabilné. V našom krátkom príspevku nemôžeme závery rôznych autorov meritórne rozobrať. Chceme skôr ukázať na niektoré konkrétne prístupy k skúmaniu kategórie ideálna, prezentované v najnovšej sovietskej literatúre.

Vo *Filozofickej encyklopédii* (heslo *Ideálno*) E. V. Ilienkov vymedzuje ideálno ako „subjektívny obraz objektívnej reality, t. j. odraz vonkajšieho sveta vo formách činnosti človeka, vo formách jeho vedomia a vôle. Ideálno nie je individuálno-psychologický, tým menej fyziologický fakt, ale fakt spoločensko-historický, produkt a forma duchovnej produkcie“. (8, s. 219) Domnieva sa (tento názor uviedol vo svojej, žiaľ, už poslednej štúdii), že ideálno existuje vo vecných formách „ako v prirodzenom, prírodnom materiáli spredmetnená »subjektívna« účelná formotvorná aktivita spoločenského človeka, a nie vnútri »mozgu«, ako si to myslia dobroprajní, ale filozoficky nevzdelaní materialisti“. (9, s. 158) Ideálno sa teda podľa Ilienкова „rodí a existuje nie v hlave, ale pomocou hlavy v reálnej predmetnej činnosti človeka“. (8, s. 221)

S týmto tvrdením rozhodne nesúhlasí A. G. Spirkin, podľa ktorého

správnejšie by bolo povedať, že „ideálne vzniká a existuje v priebehu a pomocou predmetno-zmyslovej činnosti človeka práve v *hlave*“. (6, s. 69) Ideálne chápe ako „*aktuálne*, v danom okamihu žiariaci plameň ducha, ako tie obrazy, myšlienky, zážitky, ktoré človeka spájajú so svetom práve v tom okamihu, keď myslí a cíti“. (6, s. 74)

Pokiaľ ide o najnovšiu literatúru, k rozpracovaniu problematiky ideálna prispievajú najmä štúdie D. I. Dubrovského, T. P. Maľkovovej, J. V. Černosvitova a i. Podľa názoru Dubrovského ideálne jestvuje „iba v objektizovanej podobe... v určitých mozgových neurodynamických systémoch. Za hranicami tohto špecifického nositeľa informácie ideálne neexistuje (aspoň na našej planéte).“ (4, s. 53) Kategória ideálna teda vždy označuje subjektívnu realitu. „Ak svojím obsahom je ideálne odrazom objektívneho sveta a seba samého, tak spôsobom svojho bezprostredného bytia je vedomie prežívaným psychickým stavom určitého človeka.“ (4, s. 55) Pojmy ideálne a subjektívna realita používa Dubrovskij ako rovnoznačné, ktorých základné črty sú určované kategóriami odrazu, intencionality, hodnoty a zmyslu. Pri charakteristike ideálna rozlišuje jeho dve úrovne — reflexnú a reflexno-operatívnu.

Pre ďalšie rozpracovanie problému vedomia má podľa D. I. Dubrovského prvoradý význam analýza špecifika a štruktúry subjektívnej reality, teda rozpracovanie *ontologického* aspektu problému ideálna. Zdôrazňuje, že ideálne má nielen gnozeologický, ale aj ontologický obsah, lebo charakterizuje zvláštnosti a spôsob existencie javov subjektívnej reality. „Moje myšlienky, zmyslové obrazy, túžby, nádeje a pod. nie sú objektívnou realitou, lebo existujú iba ako moje vedomé zážitky.“ (10, s. 58) Analýza špecifika a foriem existencie subjektívnej reality má byť úzko spätá s analýzou nevyhnutnej podmienenosti vedomia materiálnou skutočnosťou (ako historického produktu aj ako vlastnosti vysokoorganizovanej hmoty).

Požiadavka skúmať vedomie aj z ontologického aspektu — a to nielen individuálne, ale aj spoločenské vedomie — má dnes tak svojich zástancov, ako aj odporcov. Domnievame sa, že táto požiadavka je oprávnená a že práve na jej realizácii sa môže okrem iného demonštrovať plodnosť interdisciplinárneho prístupu k fenoménu vedomia.

Závažným problémom skúmania vedomia je dialektika individuálno-osobnostného a spoločenského vedomia. Miera rozpracovania marxistickej teórie vedomia, ako aj metodologických aspektov jeho skúmania, sa prirodzene odráža v možnostiach riešenia problematiky spoločenského vedomia, kde sa v poslednom čase objavujú viaceré podnetné (ale aj diskutabilné) názory.

Doterajšie výsledky filozoficko-psychologických výskumov spoločenského vedomia umožňujú sformulovať hlavné všeobecné metodologické princípy, ktoré tvoria základ jeho vedeckého chápania a skúmania. Je to predovšetkým princíp dialektického determinizmu, princíp odrazu, ďalej princíp historizmu, princíp jednoty činnosti, spoločenských vzťa-

hov a vedomia. Metodologicky je tiež významná zásada viacaspektového prístupu k skúmaniu spoločenského vedomia, ktorá vyplýva z jeho podstaty a z charakteru jeho spätosti so skutočnosťou.

Obsah kategórie spoločenského vedomia možno uspokojivo vystihnúť iba prostredníctvom zákona určujúcej úlohy spoločenského bytia vo vzťahu k spoločenskému vedomiu. Konkrétne rozpracovanie tejto určujúcej úlohy je vecou prijatia adekvátneho modelu determinizmu, konkrétne aj rozpracovania špecifika sociálneho determinizmu, ktoré spočíva predovšetkým v tom, že do objektívneho procesu materiálnej podmienenosti duchovných útvarov sú organicky zahrnuté faktory cieľovej, ideálnej determinácie. Podľa V. A. Rebrina „jedna zo zvláštností sociálneho determinizmu spočíva v tom, že na determinácii historických zmien a udalostí sa podieľa ideálny, cieľový moment, že objektívne (spočívajúce v spoločenskom bytí) kauzálne súvislosti sa sprostredkujú subjektívnym (vzťahujúcim sa k spoločenskému vedomiu) prognózovaním a stanovením cieľov“. (11, s. 90—91) V sociálnom prognózovaní, stanovení cieľov, v tvorbe teoretického modelu očakávanej budúcnosti sa prejavuje aktivita, činnosť spoločenského vedomia, jeho tvorivá schopnosť predbiehať existujúci stav spoločenského bytia.

V súvislosti s tézou „spoločenské vedomie odráža spoločenské bytie“ vystupuje ako podstatná metodologická požiadavka preskúmanie charakteru odrazového vzťahu medzi týmito dvomi fenoménmi. Vymedzenie špecifickosti sociálnej formy odrazu má v rámci marxisticko-leninskej teórie odrazu dôležité miesto. Pojem sociálneho odrazu — ako najvyššej formy odrazu — zachycuje mnohotvárnosť foriem a spôsobov odrazu spoločenskej skutočnosti, predovšetkým ekonomických vzťahov, v rôznych druhoch duchovno-kultúrnej aktivity ľudí (logicko-poznávací, estetický, normatívno-axiologický odraz).

Pôsobenie zákonov sociálnej determinácie a sociálneho odrazu v sfére duchovného života spoločnosti podmieňuje špecifickosť a relatívnu samostatnosť spoločenského vedomia, ktorá sa prejavuje po prvé, v historickej kontinuite (tu sa operuje pojmom sociálna pamäť), po druhé, v aktivite prejavujúcej sa v jednote odrazu a spätného pôsobenia na spoločenské bytie. Ako hovorí Todor Pavlov, „za určitých historických podmienok môže toto spätné pôsobenie nadobudnúť rozhodujúci, lež nikdy nie určujúci význam“. (12, s. 83)

Pri skúmaní spoločenského vedomia treba dôsledne uplatňovať historicko-genetický prístup. Každý spoločenský jav v sebe obsahuje svoje dejiny. Jeho pochopenie ako daného javu je možné iba vtedy, ak sa rešpektuje jeho genéza a osobitne tie jej prvky, ktoré sú v ňom zjavne fixované. Formovanie, rozvíjanie a fungovanie jednotlivých druhov a sfér spoločenského vedomia možno skúmať iba v súvislosti s jednotlivými druhmi duchovno-praktickej ľudskej činnosti. Rešpektovanie tohto princípu umožňuje odhaliť dialektiku procesu uvedomovania, osvojovania a ovládania skutočnosti človekom.

Ak by sme mali rámcovo zhodnotiť dosiahnuté výsledky v rozpracovaní marxisticko-leninskej teórie vedomia a problematiky spoločenského vedomia, musíme predovšetkým upozorniť na stále trvajúcu disproporciu medzi úrovňou filozofickej analýzy danej problematiky a výsledkami viacerých konkrétnych vied (prírodných aj spoločenských), ktoré sa zaoberajú výskumom jednotlivých fenoménov vedomia a prvkov spoločenského vedomia. Výsledky týchto vied sa filozofmi nevyužívajú v žiadúcej miere. Na druhej strane mnohé prijateľné a metodologicky cenné novšie výsledky filozofického skúmania uvedenej problematiky prenikajú do konkrétnych vedných výskumov s ťažkosťami, so značným oneskorením a niekedy, na škodu týchto vied, aj s rôznymi nežiadúcimi vulgarizáciami. Všestranné stimulovanie tvorivej spolupráce marxistických filozofov a vedcov v konkrétnych vedách zostáva naďalej veľmi naliehavou úlohou, aj pokiaľ ide o riešenie problematiky vedomia.

LITERATÚRA

1. DUBROVSKIJ, D. I.: Informacionnyj podchod k probleme „soznanije i mozog“. Voprosy filosofii, 1976, č. 11.
2. KOPNIN, P. V.: Dialektika kak logika. Kyjev 1961.
3. MARX, K. — ENGELS, F.: Nemecká ideológia. Bratislava 1961.
4. DUBROVSKIJ, D. I.: Soznanije i informacija. K analizu problemy ideal'nogo. Filosofskije nauki, 1978, č. 6.
5. LENIN, V. I.: Spisy 38. Bratislava 1961.
6. SPIRKIN, A. G.: Soznanije i samosoznanije. Moskva 1972.
7. ZEMAN, J.: Teorie odrazu a kybernetika. Praha 1978.
8. ILIENKOV, E. V.: Ideal'noje. In: Filosofskaja enciklopedija, t. 2. Moskva 1962.
9. ILIENKOV, E. V.: Problema ideal'nogo. Voprosy filosofii, 1979, č. 7.
10. DUBROVSKIJ, D. I. — ČERNOSVITOV, J. V.: K analizu struktury subjektivnoj real'nosti. Voprosy filosofii, 1979, č. 3.
11. REBRIN, V. A.: Metodologičeskije problemy socialističeskogo obščestvennogo soznanija. Novosibirsk 1974.
12. PAVLOV, T.: Teória odrazu a naša súčasnosť. Bratislava 1975.
13. RUBINŠTEJN, S. L.: Problémy všeobecnej psychológie. Bratislava 1978.
14. LEONTIEV, A. N.: Činnosť, vedomie, osobnosť. Bratislava 1979.